

*Дәстүрлі құқықтан
тыс қоғамдық саясат*

Maqasid тәсілі

PUBLIC POLICY

**BEYOND TRADITIONAL JURISPRUDENCE
A Maqasid Approach**

Basma I. Abdelgafar

ІІТ «Қысқаша кітаптар топтамасы»

ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТАН ТЫС ҚОҒАМДЫҚ САЯСАТ

Мақасид тәсілі

Басма И. Әбделғафар

Халықаралық ислами ой институты

Бишкек 2023

УДК 297
ББК 86.38-6
Б 27

Китап демеушілері:
Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
Херидон Вирджиния (АҚШ)
Білім интеграциясы институты (КИ)
Грузия Тбилиси

Кітаптың авторы: Басма И. Әбделгафар
Кітапты қазақ тіліне аударған: Әбуева Амина: – Б. : 2023
Кітап редакторы: Каратаев Ерлан

Бұл кітап авторлық құқықпен қорғалған. Ұжымдық құқыққа рұқсаттық туралы келісімге қолданылатын заңды ерекшеліктер мен ережелерді қоспағанда, кітаптың бірде-бір бөлігі баспагердің жазбаша рұқсатынсыз кез-келген түрде көшіріле алмайды. Бұл кітапта айтылған көзқарастар мен пікірлер автордың көзқарасы және баспагердің пікірімен сәйкес келуі міндетті емес. Сыртқы және шетелдік веб-сайттар жағдайында баспагер URL мекенжайларының дұрыстығына жауап бермейді және мұндай сайттардағы мазмұнның дәл немесе маңызды болатындығына кепілдік бермейді.

“Ихсан Хайрия” Қоғамдық қоры тарапынан жарыққа шыққан

Қырғызстан діни мұсылмандары басқармасының рұқсатымен расталған

Дәстүрлі құқықтан тыс қоғамдық саясат Мақасид тәсілі (Kazakh)

Басма И. Әбделгафар
ИИТ “Қысқаша кітаптар топтамасы”

© Халықаралық ислами ой институты (ИИТ)
1444 АН/ 2023 CE
Paperback ISBN 978-9967-493-15-5

Public policy: Beyond traditional Jurisprudence A Maqasid Approach (Kazakh)

Basma I. Abdelgafar
ИИТ “Books-In-Brief Series”

The International Institute of Islamic Thought (IIIT)
1439 АН / 2018 CE
Paperback ISBN 978-1-56564-383-3
IIIT
P. O. Box 669
Herndon, VA 20172, USA
www.iiit.org

Барлық құқықтар сақталған

ISBN 978-9967-493-15-5

УДК 297
ББК 86.38-6

Халықаралық ислами ой институтының “Қысқаша кітаптар топтамасы”

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы – бұл оқырмандарға түпнұсқаның негізгі мазмұнын түсінуге мүмкіндік беретін жинақталған түрде жазылған Институттың негізгі басылымдарының құнды жинағы. Қысқа, оқуға жеңіл, уақытты үнемдемейтін пішімде шығарылған бұл реттілік үлкен көлемді басылымды мұқият қарап шығуды ұсынады және оқырмандарды түпнұсқаны әрі қарай зерттеуге ынталандырады деп үміттенеміз.

Азаматтардың пайдасына істерді әділ басқару деп кеңінен анықталған тиімді басқарудың негізгі қыры мемлекеттік саясат және шешімдер қабылдау үдерісінде демократияны жүзеге асыру болып табылады. Мұнда *Мақасид Әш-Шари’аның* рөлі қандай?

Кез-келген нысандағы үкімет тек болжамдар жиынтығы негізінде жұмыс істей алады. *Мақасид Әш-Шари’а* маңызды рөл атқарады, ол нұсқаулық ретінде әрекет етіп, болжамдарды, мақсаттар мен әрекеттерді анықтауға болатын, үкіметтің жұмысын жақсарту, сыбайлас жемқорлықты жою және азаматтарға барынша әділ қызмет көрсету негіздерін белгілейді. *Мақасид Әш-Шари’аның* мемлекеттік саясатпен одақтасуы, осылайша шекараларды белгілейді, жауапкершіліктерге ерекше көңіл аударады, басымдықтарды белгілейді және сайып келгенде, үкіметтің саясатты қалай анықтайтыны туралы әңгімеге Құдайдың көзқарасын ұсынады. Мысалы, *Шура* күнделікті өміріне өздері дауыс бере алмайтын шешімдер әсер ететін қарапайым адамдарға демократиялық дауыс берудің маңызды дәлелдеусіз қабылданатын негізгі пікір болып табылады.

Осы кітаптың тарауларында исламдағы мемлекеттік саясатқа *мақасид* ілімдерінің қосқан үлесі қарастырылған. Әр тарау белгілі бір тақырып-

ты қарастырады, олар бірге зерттеудің осы саласына кіріспе ұсынады. Ұсынылған ойлар әрі қарай дамуды қажет ететіндігі сөзсіз. Саясат пен басқару – өте күрделі мәселелер. Пән өзінің негізін қалау үшін іргелі жұмыс жасауға қабілетті және мақсатты зерттеушілердің сыни жиынтығы болмаса, оның тууы мүмкін емес. Автордың әлем бойынша саяхаттары оны бұл әрекетті қолдау үшін *Мақасид Әш-Шари'а* әлеуетіне деген қызығушылықтың артып келе жатқандығына сендірді.

Басма И. Әбделғафар түпнұсқасының қысқартылған басылымы

ДӘСТҮРЛІ ҚҰҚЫҚТАН ТЫС ҚОҒАМДЫҚ САЯСАТ:

МАҚАСИД ТӘСІЛІ

ISBN hbk: 978 – 1–56564–376–5

ISBN pbk: 978 – 1–56564–375–8

2018-жыл

КІРІСПЕ

Бұл кітап *Мақасид* ғалымдарының исламдағы мемлекеттік саясаттағы маңызды тақырыптарға қосқан үлесін зерттейтін жеті бөлімнен тұрады. Соңғысы мемлекеттік орган немесе органдардың қоғамдық мәселені шешу немесе дау шақыру немесе мүмкіндікті пайдалану үшін қабылдаған іс әрекеті немесе әрекетсіздігі ретінде анықталады:

- (1) *тақуалық* пен *тәухидте* бейнеленген Құран ахлақтары мен әдептері арқылы тексеріледі;
- (2) жоғары мақсаттармен немесе *Мақасид Әш-Шари'амен* негізделген;
- (3) шешім қабылдаудың ұжымдық үдерістері немесе *Шура* басшылыққа алынады; және
- (4) өзгертулер мен жетілдірулерге немесе *ислахқа* (араб тілінде: الإصلاح) әкеледі.

Дәстүрлі қойылымында *Мақасид Әш-Шари'аның* немесе Құдай заңының міндеттерін сенім, өмір, ақыл, ұрпақ, байлық пен қадір-қасиетті сақтауды қамтитын әдептік шеңбер ретінде қарастыруға болады. Бұл жұмыс *Мақасид** тәсілінің исламдағы мемлекеттік саясаттың теориясы мен іс-тәжірибесі үшін таптырмайтындығын көрсетуге және ғалымдар мен белсенділерден исламның негізгі қайнар көздерін, яғни Құран мен Сүннетті зерттеген кездегі саясат пен жалпы саясатты ажырата білуді талап етуге бағытталған. Соңғысы бастапқы көздерден табылған басқару үдерісі мен мазмұнын қолдануға кең әсер етуі мүмкін.

Жалпы мемлекеттік саясатты зерттеу мен тәжірибеге ұқсас, исламдағы мемлекеттік саясат таза өнерді де, ғылым да емес, екеуінің құрамдас бөліктерін де қамтиды. Оның өнері көптеген мүдделі тараптарды белгілі бір іс-қимыл бағытын таңдауға көндіретін тәсілдермен баламаларды анықтау, әзірлеу және алдын-ала анықтау қабілетінде. Бұл ғылым қазіргі заманғы саясат міндеттерін шешудің жаңа және жаңартпашылық тәсіл-

* Бұл *Мақасид* сөзінің мағынасындағы шамалы ауытқулар, олардың қолданылуы араб тіліндегі арнайы сөздің мәнмәтінде немесе әр түрлі ғалымдар белгілеген анықтамаға байланысты. Әдетте, *Мақасид* сөзі осы мағыналардың барлығын қамтиды.

дерінің бастапқы қайнар көздерін анықтайтын мықты әдістемеге негізделген. Исламдағы мемлекеттік саясат өнер және ғылым ретінде *Мақасид Әш-Шари'а* пәлсапалық шеңберіне негізделген, бұл білімді түсіну, түсіндіру және тәжірибелік қолдану үшін ашық және жария етілмеген сөздерді болашақ ғалымдар мен тәжірибешілдердің ұрпақтарына қолжетімді ашық жан-жақты және бағытталған оқуға шақырады.

Мақасид Әш-Шари'а қатысты ғылымдылық осы мақсат үшін өте маңызды үлес ұсынады. *Мақасид* ғалымдары басқа исламдық тәсілдерден, атап айтқанда дәстүрлі құқықтанудан мақсаттылыққа, бағдарлар мен басымдықтарға мән беру, сондай-ақ көп тәртіптілік пен көп әдіс-тәсілдерге ашықтық арқылы ерекшеленді. Бір қатар танымал заманауи ғалымдардың көзқарастарын қайта жандандыруы:

- (1) шариғатты оның негізгі мейірімділік, әділеттілік, әл-ауқат қағидаларын елемейтін ұстанымдардан алшақтатуға бағытталған алты әрекетті білдіреді;
- (2) заманауи және негізінен зайырлы, сонымен қатар мұсылмандықтың исламның көне, әділетсіз және зорлық-зомбылық жүйесі екендігі туралы пікірлерін жоққа шығару;
- (3) жалпы деңгейде мұсылман қауымдарының істері адамның қадір-қасиетіне қатысты Құдайдың бұйрығын неге көрсетпейтіндігі туралы түсініктемелер іздеу;
- (4) мұсылман әлемінде де, жалпы әлемде де исламды жаңғырту үшін дәстүрлі дәрістер жинағында үстемдік еткен тар заңдық нысаналарға балама ұсынады;
- (5) басқа салалардағы ғалымдарға исламтануды өз салаларына енгізу кілтін ұсынады; және
- (6) көп өркениетті және көп мәдениетті жаһандық мұсылман қауымдастығын біріктіру, сондай-ақ басқалармен жағдайды жақсарту өлшемшарттарын ұсынады.

Бұл кітаптың тараулары микро мәселелерден гөрі макро мәселелерге бағытталған. Олар мемлекеттік саясат пен басқаруда *Мақасид* тәсілін қолданудың қандай болатындығы туралы бір қатар ойларды ұсынады, сондықтан біз тек мемлекеттік саясатты жасап, сынап қана емес, сонымен қатар басқалардың талаптарын бағалай аламыз. Мемлекеттік

саясат әлемінде және оны исламда жүзеге асыру (бұл мемлекеттік органның немесе билік органдарының қоғамдық мәселені шешу үшін жасаған әрекеті немесе әрекетсіздігі) шындық – мұсылманның күн-ауа райын өлшейтін және болжайтын аспап ретінде Құранмен берген қасиетті уәдесі.

Бірінші тарау

Исламдағы мемлекеттік саясат: *Мақасид* тәсілі

Бұл кіріспе тарауда исламдық басқарудағы зерттеулерде басым болған діни-құқықтық көзқарастың шектері, осы шектеулерді бағалаудың жолдары туралы, *Мақасид* зерттеулері қиындықтарға қалай жетіп жатқандығы және алда кездесетін қиындықтар туралы баяндалады. Өртүрлі оқиғалар шындық болғанымен, олар бүкіл әлемдегі мұсылмандардың тәжірибелеріне және біздің өткен дәуірде кең таралған діни-құқықтық көзқарас пен орынсыз құрметке байланысты зардаптарға әділдік танытпайды. Діни-құқықтық тәсілді мәселелерді талдау мен шешудің жолдарын ұсынудың неғұрлым жанжақты, мақсатты, өсіңкілік және күрделі тәртіптемелерімен толықтыру – бұл исламның басқару және мемлекеттік саясаттағы заманауи алғышарттарын шешудің маңызды кезеңі.

Исламдағы мемлекеттік саясатқа діни-құқықтық көзқарастың барлық шектерінің ең жарқын көрінісі – дәстүрлі түрде пішіндер ретінде түсініліп келген ұжымдық шешімдер қабылдаудың, яғни *Шураның* қажеттілігін, билеушілер үшін міндетті болсын болмасын, ескермеу немесе ең жақсы жағдайда бағаламау. *Шураның* сөзбе-сөз анықтамасы – кез-келген шешім қабылдау үдерісі мен оның нәтижелері жарықтандырушы және пайдалы болуы керек, яғни жақсартуға әкелуі керек деген ұсынымға сүйене отырып, балды оның көзінен алу (*ислах*, араб тілінде: الإصلاح). Кейбір заңгерлердің пікірталастарына қарамастан, *шура* міндетті түрде Құранда (42:38) бұйырылғаннан кейін бірден Құдайға жауап беру және намазды орнату керек (бес уақыт парыз арқылы Құдайға сыйыну және құлшылық ету).

Шура (араб тілінде: الشورى) тұжырымдамасы бізге ашылған және ашылмаған сөзді қатар оқудың керемет үлгісін ұсынады. Шын мәнінде, біреуін екіншісіз оқу толық емес білім мен сәйкессіздікке әкеледі. Бал аралары әлеміне сілтеме жасағандықтан, *Шура* ұғымы тұспал ретінде қарастырылуы мүмкін. Құран Кәрімдегі екі сүре, ашылған сөз, осы тұспалдаудың маңыздылығын түсіндіруге көмектеседі, атап айтқанда олар *Ән-Нахль* (араб тілінде: النحل) және *Әш-Шура* (араб тілінде: الشورى) сүрелері. Бұрын біз әртүрлілік туралы адамның қабылдауына қарамастан әрленім бірлігінің маңыздылығын еске саламыз. Соңғысында біздің назарымыз әртүрліліктің табиғи нәтижесі ретінде адамдар арасындағы еріксіз келіспеушіліктерге, сонымен қатар табысты ұжымдық шешім қабылдауға және адамның тұрақтылығына қажетті үлес ретінде шақырылды.

Заманауи ғылыми әдебиет, ашылмаған сөздің ашылуын бейнелейтін, адамдар бал араларының ұжымдық шешім қабылдау үдерісінде алатын сабақтарды растайды. Шын мәнінде, аралар планетада шешімдер қабылдаудың ең жақсы ұжымдық үдерісі болып көрінеді. Осы мысалдан *Шура* ең қолайлы түрде ұжымдық шешім қабылдау жүйесі ретінде анықталады, онда қоғамдық көшбасшылар эпистемологиялық, яғни танымдық қауымдастықтарға сүйенеді, олар қоғамды одан әрі үлес қосуға және/немесе қолдау алуға бағытталып қарастырылған саяси баламалар үшін үздіксіз байланыс үдерісіне тартуы керек. Сондықтан бұл үдеріс белгілі бір ерекшеліктерді қамтитын сарапшылар кеңесі жүйесі арқылы мемлекеттік істерді басқаруға өте жақын. Оған көшбасшылық, тәжірибе, азаматтық қатысу, шешім өлшемшарттары, дәлелдемелер, сендіру, тергеу, дауыс беру/ сайлау, кворум (quorum; «кворум») (латын тілінде: quorum praesentia sufficit «барлық мүшелердің қатысуға және маңызды шешім/шешімдер қабылдауға жеткілікті») – осы жиналысты оның күн тәртібі бойынша шешімдер қабылдауға құзыретті деп тану үшін жеткілікті заңмен, ұйымның жарғысында немесе тәртіпте белгіленген жиналысқа (мәжіліске) қатысушылардың саны), яғни жиналым және *пәтуа* (араб тілінде: فتوى) жатады. Бұл жүйеде көшбасшылық маңызды, бірақ ол гегемондық («гегемония» (ежелгі грек тілінде: ἡγεμονία) – басшылық, басқару, жетекшілік) – саяси, экономикалық, әскери артықшылық, бір мемлекеттің екіншісін бақылауы) емес. Көшбасшылық, ең алдымен, жосықтарды шапшандатуға арналған келесі үдерістерге жауапты:

- (1) мәселелік анықтамалар бойынша кеңес сұрау;
- (2) табысты нәтижелердің өлшемдерін анықтау;
- (3) ықтимал жауаптар ұсыну;
- (4) қоғамды ең жақсы бағыт таңдауға сендіру; және
- (5) ең жақсы ұжымдық шешімдерді тудыру.

Шура (араб тілінде: الشورى) үдерісі исламдағы мемлекеттік саясаттағы сендірудің маңыздылығын нақты анықтайды, және бұл исламның ақыл-ой күшіне баса назар аударатындығын көрсетеді. Құран тек бұйрық бермейді, сонымен қатар ақылға жүгінуге, мадақтауға және мәжбүрлеуге арналған көптеген құралдарды қолданады. Оның тәсілі сенушілерге мүдделі қоғамды көптеген жолдармен «тасымалдаудың» маңыздылығын көрсетеді. Құранның көптеген әңгімелерінде Құдайдың елшілері бейбітшілік пен әділеттілікті орнатудағы күш-жігерін пайдаланған сендіргіш технологиялардың анықтамасы бар. Адамдардың белгілі бір іс-әрекет немесе өмір салтына деген сенімі Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.)* басшылығындағыдай айқын көрінбейді, ол исламның хабарын басқа елшілердің күш-жігерін қолдайтын табиғаттан тыс көріністерсіз жеткізуге мәжбүр болды. Сендіруге баса назар аудару – бұл ырымшылдыққа, табиғаттан тыс күтулерге және өктемшілдікке қарсы нақты нұсқаулық.

Пайдаға жету және зиянды болдырмауға қатысты мәселелерде қоғамды «алып жүру» үшін *Мақасид Әш-Шари'аны* түсіну қажет. Шешімдерді қалай ақтаймыз? Мемлекеттік саясат нені көздеуі керек? Қоғамдық әл-ауқат дегеніміз не? *Мақасид Әш-Шари'a* туралы түсінік исламның алғашқы күндерінен бастап-ақ айқын болды. Оның ресми өңделуі X ғасырда ғана таңдалған мұсылман ғалымдарының тобы өз замандастарына Құдайдың құқығы бойынша заңды мәлімдемелер жасау және мәтіндерді түсіндіру мақсаттарына құлақ асуға шақыру тәсіліне жүгінгенге дейін болған жоқ. Дәстүрлі түрде *Мақасид* тәсілі сенім, өмір, ақыл, ұрпақ, байлық пен қадір-қасиетті қамтитын алты маңыздылықты сақтауға бағытталған. Ертедегі ғалымдар Құдайдың заңы тек осы артықшылықтарға қол жеткізу үшін құрылған деп сендірді. *Мақасид Әш-Шари'a* кең тартым-

* (с.ғ.с.) - *Сәлләллаһу ғәләйһи уә сәлләм*: Оған Алланың сәлемі мен игілігі болсын! Мұхаммед Пайғамбардың аты аталған сайын айтылады. жүйесіндегі әртүрлі адамдар мен топтарды біріктіру үшін ықтимал әмбебап тәсілді ұсынады. Сондай-ақ, ол, әсіресе оның бірте-бірте дамуын ескере отырып, басқа салалар арасында саясатты және басқаруды қолдану үшін тәжірибелік және теориялық кеңістік жасайды.

дылығы мен жалпы сипатын ескере отырып, әр түрлі сенімдер *Мақасид* исламды саясат пен басқару мақсатында, атап айтқанда әдеп пен діннің арасындағы айырмашылықты көрсетеді. Құран әдептігін біліктіліксіз діни деп санауға болмайды. Марқұм шейх Мұхаммед Абдулла Драздың түсіндіргеніндей, Құран өмірдің барлық қырларын қамтиды, ал ғибадат етуді қамтитын діни құрамдас бөлік шектеулі және жеке сипатта болады. Екіншіден, ұсынылған әдеп бұл өмірде адамның ар-ұжданы, заңды күші және әр адамның жақсылыққа ұмтылып, жамандықтан аулақ болу құқығы арқылы тексеріледі. Үшіншіден, Құран тек қорқыныш пен үмітке сүйенбейді, керісінше назар аударуды, түсінуді және адам ақылының артуын талап етеді. Әдеп пен дін бір-бірін анықтамайды. Ақыл-ой діннің оң заңынан бұрын пайда болды. Діни және табиғи заңдылықты біз біріншісі арқылы қалыптастырамыз және қабылдаймыз. Шын мәнінде, діни заң тек бастапқы ар-ұждан өз ұстанымдарының жақсысын реттеуге және қолдануға тырысатын бастапқы нүктені ұсына алады. Осы түсініктеме аясында дін тек қасақаналықты қарастырған кезде ғана себепшартқа айналады. Саясат пен басқаруда бұл исламдық қайнар көздерден туындайтын ұсыныстар олардың бәсекеге қабілетті екендігі дәлелденген немесе қабылданбайтын ойлар нарығында қабылдануы керек дегенді білдіреді. Жеке ниеттер ешқандай рөл атқармайды.

Басқаруға деген *Мақасид* әдісі барлық ережелерден гөрі мейірімділіктің адамгершілік үзілді-кесілді бұйрығын екіұштылықсыз қабылдайтын айқын дәстүрлі болып табылады. Құдайдың барлық тағайындауларының ішінен Мейірімді деген сипатына ерекше көңіл бөлінеді. Сондықтан исламдық сілтеме бойынша басқару ең алдымен мейірімді, табиғи және ақылақтық қатынастарға негізделген адамның біртұтас әл-ауқатына қатысты. Шынында да, мейірімділік – *Мақасид* басқарушылықтың анықтаушы белгісі және осы салаға ұмтылушылар мұны мойындап қана қоймай, оның мағынасын *теория* («*теория*») (грек тілінде: *θεωρία* «қарау», «зерттеу») мәнбілерді дәлме-дәл түрде түсіндіруге, үдерістерді талдауға, олардың дамуын болжауға және реттеуге мүмкіндік беретін көзқарастардың, пайымдаулардың, ұстанымдардың реттелген және негізделген жүйесі; зерттеу пәні туралы білім қорытылып, жүйеленетін және ұғымдар, санаттар, пайымдаулар, қорытындылар тұжырымдалатын таным деңгейі) мен іс-тәжірибеге енгізу үшін батылдық пен қабілетке ие болуы керек.

Тарихтағы ең сүйсінетін және бағаланатын басшылар мен ұлттар ең үлкен мейірімділікті көрсеткендер болуы ғажап емес. *Мақасид* тәсілінің икемділігі оны заң ғылымынан тыс кең үлес қосуға ыңғайлы етсе, мемлекеттік саясаттың талаптары сенімді әдістемелік құралдар қорабын жасауды қажет етеді. Бастапқыда, Шари’атта мемлекеттің табиғаты, сондай-ақ саясаттың заттық және жосықты негіздері туралы аз немесе ештеңе айтпайды деген пікірді жоққа шығару маңызды. Шари’ат ашық немесе жабық сөздердегі қолда бар материалдардың көлемін түсінетін, белгілі бір мәселені шеше алатын, дұрыс дайындалған зиятқа берілген саясат туралы білімдерге бай. Осылайша, исламдағы мемлекеттік саясат дәстүрлі заңгерлер шариятқа үстірт шектеулерді қабылдай алмайды және дәстүрлі ғалымдар ислам заңдары мойындаған, бірақ мәтіндерде тікелей көрсетілмеген ережелер мен тұжырымдарды белгілеу үшін жасаған салыстырмалы түрде реттелмеген «шексіз мүдделер» қағидасына бағына алмайды. Құран баяндау, сұхбат, мысал, ақпарат, насихат, бақылау, тұспалдау, *метафора* («*метафора*» (көне грек тілінде: *μεταφορά* «тасымалдау»; «бейнелі мағына», *μετά* «жоғарыдан» + *φορός* «тірек»)) – затты немесе құбылысты басқаларымен, олардың ортақ қасиеттерін салыстыруға негізделген, астарлы мағынада қолданылатын сөз немесе сөз тіркесі), қайталау, үкімдер, дәлелдер және т.б. қамтитын бірқатар әдістерді ұсынады, бұл бізді қоғамдық істер туралы жаңа және пайдалы жаңалықтарға жетелейді.

Бұл тарауда исламдағы мемлекеттік саясаттың маңызды бағыттары көрсетілген. *Шура* (араб тілінде: *الشورى*) шешім қабылдау үшін қажетті және міндетті үдеріс ретінде ұсынылады, сендіру осы саладағы қатынасушы кісілер үшін негізгі құрал ретінде, *Мақасид* жалпы мақсаттар ретінде, *ислах* (араб тілінде: *الإصلاح*) қалаған нәтижелер ретінде, мейірімділік ең жоғары құндылық және әдеп таптырмас негіз ретінде ұсынылады. Исламдағы мемлекеттік саясатты зерттеуді ашу үшін *мақасидтік* көзқарасты қабылдау сыни зерттеулер мен жаһандық жеңімпаздарды қажет ететін маңызды даму болып табылады.

Екінші тарау

Мұсылмандар және басқару екінің бірін қалау мәселелері

Бұл тарауда мұсылмандарды үш беделді сенімді адамдар басқаратын көрінеді. Олардың қатарына мемлекет, оның басқару жүйесіне қарамастан, заңгерлердің, ғалымдар мен имамдардың дәстүрлі діни мекемесін және өз нанымдарының мазмұнын өз бетінше анықтай алмайтындығына сенімді жалпы ар-ұждан бойынша кіреді. Осы үш сенімхат, олардың өзара әрекеттесу тәсілдерін қоса алғанда, мұсылмандар шарифатта баяндалған саясат пен басқару тәсілдерін орындау үшін жеңуге тиісті қиындықты білдіреді.

Қысқа тарихи көріністі қосу тек билеушілер, ғалымдар мен қоғам арасында қалыптасқан қарым-қатынастардың қазіргі заманғы сынқатерлерге қаншалықты әсер еткенін айқындауға ғана арналған. Шарифатқа артықшылық берген исламдық басқарудың алтын дәуірін ұсынатын теориялар («теория» (грек тілінде: *θεωρία* «қарау», «зерттеу») мән-білерді дәлме-дәл түрде түсіндіруге, үдерістерді талдауға, олардың дамуын болжауға және реттеуге мүмкіндік беретін көзқарастардың, пайымдаулардың, ұстанымдардың реттелген және негізделген жүйесі; зерттеу пәні туралы білім қорытылып, жүйеленетін және ұғымдар, санаттар, пайымдаулар, қорытындылар тұжырымдалатын таным деңгейі) біздің қазіргі қиын жағдайымыздың қанағаттанарлық түсіндірмелерін ұсынбайды, бұл қоғамдық ортада шарифатқа деген жалпы көңілсіздік пен қорқынышты білдіреді. Бұл тұрғыда мұсылман халықтарының экономикалық, әкімшілік, ғылыми және мәдени көшбасшылығын тиімді басқарумен шатастыратын кейбір романтикаланған тарихтың емес, басқару органдарымен болған мұсылмандардың нақты тарихи тәжірибесін дұрыс түсіну өте маңызды.

Ұлттық мемлекеттердің қазіргі дәуіріне дейін мұсылмандар көбінесе рулық адалдыққа негізделген әулеттермен басқарылатын, демек, кең әлеуметтік қатысуға ашық болмаған және ондайға қарсы болған. Бұл үмбеттің тән әртүрлілігі басқару және көшбасшылық деңгейінде көрінбейтіндігін білдірді. Бұл басқару тәсілі жеке тұлғалар мен билеушілер арасында айтарлықтай үйлесімсіздікке әкелді. Халықтар мен әр түрлі әулет-

тер билеушілері арасында пайда болған қарым-қатынастардың сипатын исламдық құқық іс-тәжірибесін саясаттың шеңберінде және сол себепті дарашылдық және жеке көзқараспен қабылдаған және құрған діни мекеме басқарды. Билеушілерге шарифаттың тиімді басқаруды анықтайтын қырларын дамытуы мен жүктелуінен құтқарылды, ал қарапайым адам билікке қол жеткізу, құқықтарды талап ету және қажет болса көшбасшылықты өзгерту үшін қажетті білім мен құралдардан айырылды.

Әулеттер билігі билеушілер, заңгерлер мен қоғам арасында орнатылған саяси жағынан ыңғайлы межелеу мұсылман қауымының саяси жетілуіне айтарлықтай әсер етті. Бұл діни ғалымдар өздерін және өздерінің кәсіпкерлерін күнделікті діндарлардан және заң ғылымымен тікелей байланысы жоқ пәндерді қолданушылардан көбірек ажырата алатын ортаны қалыптастырды. Бірте-бірте діни білім тек дінді өз кәсібі ретінде қабылдайтындарға ғана тиісті нұсқаулар беріп осы деғдарлықты көрсетуге мәжбүр болды. Барған сайын қарапайым мұсылмандар діни басшылықты қажет деп санайтын барлық мәселелерде осы адамдарға сенім артуға мәжбүр болды, ал шарифаттың тұтас табиғаты қысқа болса да, өткенге жатқызылды.

Осы тарихи дамуға үлес қосқан аңыздардың бірі – шарифаттың басқару мәселелеріне қатысты «үнсіздігі», тек шектеулі ұғымдарды есептемегенде, олардың екпіні өктемдікке әуестіктің күшеюімен таңқаларлықтай көрінеді. Осындай тұжырымдамалардың бірі- дүниежүзілік басқару мәселелеріндегі «Құдайдың егемендігі» туралы жалғандығы. Құдайдың егемендігі жаратылысты басқаруда дау тудырмаса да, ол өз еркімізбен әрекет ететін күнделікті өміріміздің бөлшектерінде көрінбейді. Демек, Құдай – заңның жалғыз қайнар көзі деген сенім мен насихат тек қате емес, ол қауіпті. Ақыл-парасатты қолдану арқылы адамдар ақылақ негізі мен іс-әрекеттің мақсаты арасындағы айқын тұжырымдарға қарамастан заң шығару үдерісін жалғастырады. Басқарудың кез-келген деңгейі адамның тапқырлығы мен егемендігін талап етеді.

Шынайы исламдық басқару үнемі жаңару үдерісі арқылы басқарушы билік пен олардың қоғамдастығының арасындағы қарым-қатынасты дамытады. Мұсылмандар кез-келген абсолюттік немесе илаһи өкілеттіліктің арқасында адамның билігіне бағынбайды, керісінше, ақы-

лақтық үзілді-кесілді бұйрығына негізделген және өздерінің ұжымдық келісілген мақұлдауымен саяси үдеріс арқылы білдірілген. Бұл қатынастың тарихи елемейі немесе оны ерікті деп сипаттауы саяси жетілмеген қауымдастыққа ықпал етті, ол отаршылдық (және қазіргі заман) әкелетін өзгерістерге дайын болмады. Дегенмен, қазіргі саяси белсенділердің *халифат* (араб тілінде: الخليفة), *үммет* («үммет» (араб тілінде: أمة – қауым, ұлт) исламдағы діни қауым. Бұл арнайы сөздің мағынасы Мұхаммед Пайғамбардың (оған Алланың игілігі мен сәлемі болсын) уағыз-насихат қызметі барысында дамып, ақыры Меккеде болғанының соңына қарай (620-622) дамыды), *шура* (араб тілінде: الشورى) және *бай`а* (араб тілінде: البيعة) сияқты тұжырымдамаларды тарихи түсінуге табандылықпен қарауы шектеулі шығармашылықты, тиімділік пен қабылдауды білдірді.

Бірақ қазіргі кездегі мұсылман әлемінің жағдайы үшін ең үлкен кінә дәстүрлі діни құрылымға байланысты. Исламда Рим католицизмінде Ватиканмен сәйкес келетін билік орны болмаса да, заңгерлер мен ғалымдар мекеменің өзін қатаң белгіленген рөлдер, міндеттер мен зияткерлік шекаралар аясында жұмыс істейтін күшті, патриархалды, орталықтандырылған, төмендетілген және алдын-ала анықталған құрылым ретінде қамтамасыз етті. Осылайша, ол шарифаттың анықтамасын, заңгерлер мен ғалымдардың өлшемшарттарын, жоғары оқу орындарын тағайындауды, сенушілерге күнделікті рұқсаттар мен тыйымдарды сақтайды. Барабар дауыс басқа пәндердің ғалымдарына, әйелдер мен жастарға берілмейді.

Құқықтанушылардың өздерінің тар құқықтық дайындықтарынан тыс тергеу салаларына біліксіз бұзушылықтары бүкіл әлем мұсылмандары үшін ауыр зардаптар әкелді. Бірақ заңгерлер мен ғалымдардың өздері білетін мемлекеттік шенеуніктермен жасырын немесе айқын келісім жасасуы аса маңызды сипатқа ие болды. Осылайша, мейірімділік, игілік пен әділеттілік шарифаттың негізінде тұрса да, заңгерлер мен ғалымдар үшін билеушілерге осы қағидаларға құлақ асуға кеңес беру өте күрделі болып қала береді. Бұл өрбуде қарапайым сенушілер де үлкен жауапкершілікті алады.

Ғасырлар бойғы иландыру, заңдастыру және заңсыз иемдену мұсылман ақыл-ойының наным-сенімдерінің мазмұнын құру, тексеру және өзгерту қабілеттерін қоса алғанда, сенім мәселелері туралы ой-пікірлерге құштарлығы мен қабілетіне әсер етті. Ислам саясаты мен басқарудың не әкелетіні туралы білім өте шектеулі екендігі таңқаларлық емес. Мұсылмандар жергілікті діни лидерлерге немесе әйгілі шетелдік ғалымдарға әлеуметтік медиа арқылы ең қарапайымнан маңызды мәселелерге дейін пікір сұрауды жалғастыруда. Бұл мәселелі болып көрінбесе де, исламның бастапқы қайнар көздеріне сауатты және дұрыс сілтеме жасай отырып, адамзаттың әл-ауқатын оның заманауи күрделі түрлерінде алға жылжуға үлес қосудың мүмкін еместігін көрсетеді.

Айтуынша, дәстүрден тыс ерлер, әйелдер, жастар және ғалымдардан, сондай-ақ басқа пәндерден тұратын дүбәралық топтардың өсіп келе жатқан саны мұсылмандар мен мұсылман емес адамдардың қазіргі кездегі шындықтары мен қажеттіліктерінен алшақтап кеткен тар заңды билікке бойкүйез бағынуда күмән тудырады. Бұл адамдар мен қауымдастықтар діни мекемелердің шектеулі заңды жарлықтарына шыдамсыз болып, адам, әсіресе әйелдердің құқықтарын және басқа да маңызды қоғамдық мәселелерді елемей немесе төмендетіп отырды. Олар заманауи қиындықтарға қарсы тұрудың тиімді әдістерін белсенді түрде іздейді және Құдайдың сілтемесін мойындауға дайын.

Дегенмен, шығармашыл ислам ойшылдары көбінесе негізгі діндер тарапынан дүбәраланған немесе зайырлы әріптестерінің құнсыздануына ұшырайды. Шынында да, мұсылмандармен жасалатын және мұсылмандарға арналған шынайы ислам билігі мен мемлекеттік саясатқа деген ұмтылыс, осы кітапта айтылғандай, адамдарды саяси биліктің өктемдігінен, дәстүрлі ғалымдармен заңгерлердің үстемдігінен және, ең алдымен, өздерінің құлықсыздығынан, өз-өзіне күмәнданудан немесе шарифат рухын білмеуінен босатуға бағытталған үш жақты көзқарасты қажет етеді.

Үшінші тарау

Мақасидтанудың тарихи тамыры

Бұл тарау *Мақасид* зерттеулерінің тарихи тамырларына және олардың иманды, өмірді, ақыл-ойды, ұрпақты, байлық пен қадір-қасиетті сақтауға арналған классикалық өңдеуіне қатысты. *Мақасид* ғылымының исламтануға айтарлықтай үлес қосқаны анық болғанымен, саясат пен басқаруға осы әдісті кеңейтуге ұмтылушылар тиісті сын-ескертпелерді қабылдауға дайын болуы керек. Оның ислам саясаты мен басқарудағы алғашқы қолданылуынан айырмашылығы, *Мақасидты* зерттеу оныншы ғасырдағы ғалымдардың исламдық заң мен мұсылман іс-тәжірибесі арасындағы олқылықтарды жоюға және шарифаттың ең жоғары мақсаттары ретінде анықтауға тырысқан еңбектерінен басталды. Бұл әрекет тандалған заңгерлердің өздері өмір сүрген тарихи сәттің кемшіліктерін қалай қабылдағанын ашады және олардың шарифат парадигмасының («*парадигма*» (грек тілінде: *παράδειγμα* – «үлгі», «қалып», «нұсқа») үстемдігіне күмәнмен қарауының дәлелі болып табылады. Бұл тәсілдің тарихтағы ең танымал жақтаушыларының қосқан үлестері мұсылмандардың қоғамдық әл-ауқат пен мүдделерге қатысты ұзақ өмір сүруін көрсетеді. Бұл қазіргі заманғы *Мақасид* зерттеулерінде айқын, онда бірқатар ғалымдар біздің негіз туралы түсінігімізді дамытады.

Мақасидтің алғашқы тәжірибесі қазіргі заманға сай бірқатар маңызды сипаттамаларды білдірді. Ертедегі халифтердің ережелері *Мақасид* тәсілінің нақты мәселелік және мәнмәтіндік бағытта болғандығын көрсетеді. Білімнің, күштің және тақуалықтың үйлесуі бұл көшбасшыларды рухани және материалдық сенімділікпен басқаруда исламның мәнін зерттеуге мәжбүр етті, тіпті бұл мәтіндерді тура оқуға қайшы келгендей болды. Мақаланың бастапқы көрінісінде *Мақасид* заң ғылымының қатаң негіздерімен байланысты болмады, сондықтан зияткерлік ендікке анағұрлым ашық болды. Жергілікті және шетелдік білімнің барлық салалары мемлекеттік саясат мәселелеріне негізделді. Адамның қадір-қасиетін сақтау және сәйкесінше *Шура* мемлекеттік істерде басты орынға ие болды, бұл «тұрақтылықтың» кейінгі мәселелеріне мүлдем қайшы келді.

Деспотизмнің, яғни өктемдікке әуестіктің («деспотизм» (ежелгі грек тілінен δεσποτία) – шексіз билік. Саяси биліктің мемлекет басшысының қолында шоғырлануымен күшейтілген, билікті бөлу қағидасының жоқтығы, келіспеушілікті кез келген әдіспен басып-жаншу арқылы күшейтілген озбыр билікпен байланысты үстемшіл басқарудың негізгі сипаттамаларының бірі және билікке дара иелікті жүзеге асыру мақсатында мемлекеттік құрылғының әрекеттерін күшейту үшін әскерді пайдалану) өркендеуі бүкіл ислам тарихындағы ұзақ әулеттік басқару тарихында мұндай міндеттемелерге нүкте қойды. Әулеттік басқару нәтижесінде басқарудың алдыңғы кезеңдерін сипаттаған рухани, ақылақтық және материалдық бірлік есебінен заң мен мемлекеттің бөлуіне әкелді. Азаматтық істерді басқаруда заңгерлер мен ғалымдардың өсіп келе жатқан рөлі олардың нақты діни және зияткерлік тұтқаларын жасыруға көмектесті. Егер үкімет Заңға ерекше жағдайларда араласса, онда бұл терең құрметтен емес, керісінше заңгерлер саяси билікті басқару және өзгерту туралы ешқандай мәлімдеме жасамайды деген үнсіз келісімнен туындады. Сонымен қатар, олар билік жеке тұлғалардың келісімін қамтамасыз ететін еді. Нәтижесінде шариятқа ішінара, бытыраңқы және микро көзқарас, оның жеке тұлғаларынан барған сайын алшақтап бара жатқан басқару жүйесі және өз билеушілеріне қатысты өз құқықтарын анықтай алмайтын қоғам пайда болды.

Демек, алғашқы ғалымдар исламдық құқықтану мен мұсылман іс-тәжірибесі арасындағы айырмашылыққа және олар шарияттың жоғары мақсаттары деп санаған мәселелерге алаңдады. Әбіл-Ма`али Әл-Джуәйни (1085-ші жыл) ислам заңы адамдардың сенімін, жанын, ақлын, ұятты жерлерін және байлығын қорғауға арналған деп болжады. Әбу Хамид Әл-Ғазали (1111-ші жыл) мақсаттарды келесі тәртіпте қойды: сенім, жан, ақыл, ұрпақ және байлық. Әл-Изз Ибн Әбд Әс-Салам (1209-шы жыл) заңды шешімдер мен олардың мақсаттары арасындағы байланысқа назар аударды. Шихаб Әд-Дин Әл-Қарафи (1285-ші жылы қайтыс болды) егер басқа мақсаттар дене жазалау ережелеріне негізделген болса, онда абыройды сақтауды қосу керек деп ойлады. Шамс Әд-Дин Ибн Әл-Қайим (1347-ші жыл) заңды айла-амалдарды немесе *әл-хияльді* егжей-тегжейлі сынға алды. Ибн Таймийя (1328-ші жыл) әділеттілік, ізгілік, заңнамалық құқықтар және басқалармен қатар ғылыми жетістіктерді қоса алғанда кеңірек құндылықтарды енгізуге тырысты. Әбу Ишак Әш-Шәтиби

(1388-ші жыл), ең алғашқы *Мақасид* ғалымдарының ішіндегі ең әйгілі, заң шығарушының *Мақасидты* қалай анықтауға болатындығын белгіледі. Әш-Шәтибиден кейін келгендердің барлығы оның жұмысын қорытындылады немесе өзгертті.

Ертедегі ғалымдардың қосқан үлестері ислам заңдарының жоғары мақсаттары деп санаған нәрселерді түсіну мен құрметтеудің маңыздылығына назар аударды. Олардың қойылымдары кәсіпорында бірдеңе дұрыс болмағанын және ислам заң ғылымының мақсатына жетуі үшін оны түзету керек екенін мойындады. *Мақасид* ислам ғалымдарының пікірлерін тұжырымдай отырып, оның ойында бірінші орынға ие болатындай етіп, исламдық заң ғылымдарының негіздеріне енгізілмеген болса, заң барған сайын оның мақсаттарына сатқындық жасауы мүмкін еді. *Мақасид* тәсілі заңның әдептік негіздерін қамтамасыз етуге арналған.

Мақасид тәсілінің негізгі сипаттамалары оны көптеген пәндерде қолдануға мүмкіндік береді, атап айтқанда, оның бастапқы асыл тұқымды негізі болып саналатын басқару және саясат. Заманауи ғалымдар қазіргі өмір қажеттіліктерін ескеру үшін әр мақсатты дамыта отырып, тәсілдің өзектілігін арттыруға тырысты. Осылайша, дінді сақтау діндер бостандығына айналды. Бұл мақсат ислам әдептілігіне, сенімге байланысты таңдау еркіндігіне және осындай бостандықтарды білдіру үшін қауіпсіз қоғамдық кеңістіктің маңыздылығына назар аударады. Мемлекеттік саясат жеке және қауымдық таңдауды, егер олар басқалардың құқықтарын бұзбайтын болса, қоғамға оң үлес қосса және ұжымдық түрде анықталған қоғамдық ережелерді құрметтесе ғана құрметтейді деп күтілуде.

Тіршіліктің сақталуы арнайы сөздер жинағында оған қалай жетуге болатындығы мағынасында ғана көп бірте-бірте дамуға ұшыраған жоқ. Жалпы алғанда, бұл мақсат табиғи әл-ауқат қажеттіліктеріне және денеге зиян келтірудің алдын алуға қатысты болды. Осы мақсаттарда мемлекеттік саясат ұлттық қауіпсіздікке, азаматтығы жоқ адамдарға қорғауды кеңейтуге және қоршаған ортаны қорғауға бағытталуы мүмкін. Болашақта тұжырымдама өмірдің табиғи көріністерінен гөрі тәуелді екенін көрсету үшін одан әрі дами алады.

Шариғат барлық тіршілік иелерінің өзара тәуелділігі туралы айқын анықтайды, бұл әлеуметтік қауымдастықтарды (барлық түрлерін) және олардың негізіндегі күрделі қарым-қатынас торын тәрбиелеу қажеттілігін көрсетеді.

Ұрпақты сақтау отбасы бірлігі туралы кеңірек тұжырымдаманы қамту үшін дамыды. Бұл мақсат отбасылардың әлеуметтік-экономикалық дамудағы рөлін түсінудің маңыздылығын көрсетеді. Сондықтан мемлекеттік саясат отбасының әл-ауқатын, оның ішінде неке мен балалар үшін жеңілдіктерді көтерумен байланысты болуы керек. Алғашқы ғұламалар үшін бұл мақсаттың негізі зинақорлық (*зина*) үшін жаза болғанын мойындау маңызды. Егер біз осы негізді қарастырсақ, онда баланың шығу тегін білу емес, қоғамдық адамгершілікті сақтау неғұрлым орынды мақсат болып табылады, ол үшін оң нәтиже ұрпақты сақтау болып табылады. Бұл неке адалдығын бұзу туралы айыптауларға байланысты өте қатаң бұйрықтардан, соның ішінде төрт куәгердің қатысуынан айқын көрінеді. Қоғамдық ақылақдың айқын бұзылуынан басқа, мұндай айыптаумен байланысты жағдайлар жеке адамның жеке өмірінің құпиялығы мен жалған айыптаулардан қауіпсіздікті қамтамасыз ету мақсатын да көрсетеді. Қоғамдық адамгершілік пен жеке өмірдің жеке өмірін сақтау жалпыға бірдей маңызды мәселелердің бірі болып табылады. Шариғаттың мақсаттары азаматтардың жеке өміріне қоғамдық және мемлекеттік араласудың шектеулерін тағайындау кезінде адамның мінез-құлқының кең ендігін қамтамасыз етеді.

Байлықты сақтау (*маль*) өсу, даму, ақша айналымы, әлеуметтік әл-ауқат және экономикалық теңдікті қоса алғанда әлеуметтік-экономикалық жағдайларды қамтитын болып дамыды. Мемлекеттік саясатқа қоғамдық және жеке меншікті, олардың өсуі мен қоғамның игілігі үшін шығармашылық түрлендірудің барлық заңды құралдарын қоса, қорғайтын құқықтық тәртіп пен әлеуметтік-экономикалық жүйені құру міндеті қойылды. Дәстүрлі *Мақасидттердің* ішінен байлықты сақтау шариғаттың мақсаты ретінде болуы онша қатты ақталмаған. Ұрлық үшін жазалаудың оң қорытындысы – бұл байлықты сақтау емес, оның барлық өлшемдерінде адам қауіпсіздігінің кепілдігі мен қасиеттілігі. Ұрлық үшін жазаның қатаңдығы (әлеуметтік жағдайдың қатаң талабы тұрғысынан шынайы рухы көбіне сатқындыққа ұшырайтындығына назар аударыңыз,

өйткені оны кедейлік, әділетсіздік, теңсіздік кезінде қолдану мүмкін емес) исламның заң бұзушылық пен зорлық-зомбылықтан арылуға баса назар аударатынын көрсетеді және ол оның ішінде мемлекет пен басқа да билік жеке тұлғаларіне де қатысты. Байлық шарифаттың мақсаты болып табылады деген ұсыныстан мүлдем айырмашылығы, Құран беру мен бөлісудің ең жомарт түрлеріне нұсқайды. Байлық – бұл мақсат емес, тек қана құрал бола алады.

Ар-намыстың сақталуы адамның қадір-қасиетін, сондай-ақ адам құқықтарын ескере отырып кеңейтілді. Осыған орай, мемлекеттік саясат адам құқықтарының жалпыға бірдей мағлұмдамасында белгіленген барлық құқықтарды қамтымаса, көптеген құқықтарды қамтуы керек. Әйелдердің құқықтары, әрине, барлық *Мақасидтерге* қосылған болса да, бұл мақсаттың шеңберін ерекше атап өту қажет, өйткені ар-намысты сақтауды ерлер құқығының жалғыз саласы ретінде қарастыратын мәдени әдет-ғұрыптарға байланысты басқа бірде-бір топ зардап шеккен жоқ. Әлемнің кейбір бөліктерінде жазықсыз қыздар мен әйелдердің өмірі мен құқықтарын орынсыз бұзатын «абырой» өлтіру жалғасуда. Бұл өлтірулерге қатысты заңгерлер мен ғалымдардың кең шоғыры қатаң айыпталғанымен, қыздар мен әйелдерді зорлық-зомбылық пен қанаудың барлық түрінен қорғауға қатысты біржақты ұстаным әлі де бірауыздан және біржақты қолдау тапқан жоқ. Шарифаттағы әйелдер құқығы туралы дау-дамай дәлелденуі, талап етілуі және орындалуы қажет – бұл дау айтуға болатын құқықтар өз алдына мақсат болып табылады.

Мақасид тәсілі заңгерлердің Шари'аттың ең қатаң жазалары негізінде деп санайтын құндылықтарды түсінуден туындады. Жоғарыда көрсетілген алты мақсат тәсілдің ең тұрақты тұжырымдамасын құрайды. Иманды, өмірді, ақыл-ойды, ұрпақты, байлық пен қадір-қасиетті сақтау сыныптауы басқа ешбір *Мақасид* қойылымынан асып түспеген тапшы тіршілікке ие болды. Әрбір *Мақасид* жарнаманың арнайы сөздер жиынтығы мен мазмұнын дамыту жаңа тұрпаттамаларды ұсынғаннан гөрі оңай іс болды. Осы зияткерлік серпінді ескере отырып, заманауи ғалымдар шарифаттың кеңірек және терең мағынасын құрметтеуге тырысып, тәсілдің қалыптасқан тамырларына құрмет көрсетті.

Төртінші тарау

Жаңа тәртіпті құру кезіндегі қиындықтар

Алты мақсатты – дінді, өмірді, ақыл-ойды, ұрпақты, байлық пен қадір-қасиетті сақтаудағы дәстүрлі *Мақасид* тәсілінің үнемді табиғаты мемлекеттік саясат пен басқару студенттеріне кеңінен сәйкес келеді. Алайда, заңнан басқаруға ауысу үлкен академиялық және тәжірибелік қатаңдыққа жетуге ұмтыла отырып тексерілуі керек. Бұл тарауда исламдағы мемлекеттік саясат пен басқару саласындағы шынайы жобаны ілгерілетудің кейбір айқын мәселелеріне назар аударылады. Осылайша, шариғат пен фикһтың, яғни құқықтанудың («*фиқһ*», араб тілінде: *الفقه* – құқықта-ну) әдеттегі мағыналарына қатысты қалай түсінілетінін қарастырылады; фикһ немесе *усуль әл-фиқһ* (араб тілінде: *أصول الفقه*, яғни «заң ғылымының негіздері») негіздерінен бейімделетін әдістемелік тұжырымдамалар талқыланады; ақырында басқару және саясатты зерттеу талаптарын атап көрсетіп, қазіргі заманғы екі ғалым – Тарик Рамадан мен Джассер Ауданың қосқан үлесі мен өзектілігі зерттеледі.

Шариғат туралы түсінікті ашылған және ашылмаған білімді немесе жаз-баша және жазылмаған сөздерді мұқият тексеру арқылы ғана түсінуге болады. Құрандағы шариғат туралы жалғыз сілтеме Мұхаммед Пайғамбармен (с.ғ.с.) байланысты: «Сосын сені шариғат ісіне қойдық. Енді сонымен жүр. Білмегендердің ойларына ілеспе». (*әл-Жасийя*:18) Сонымен, шариғат Мұхаммед Пайғамбарға (с.ғ.с.) жіберілген уахи мен оның өмір бойы оны аудару тәсілдерінен тұрады. Біздің шариғат туралы түсінігімізді айқын кеңейту саясаты мен басқарудың әдіснамалық салдары әлі түсіндірілмеген. Бұл үдерістің нәтижелері заңдары өзгермейтін және зияткерлік күш-жігердің ықтимал қосымшасы шексіз болатын шариғаттың өзін емес, тек фикһты құрауы мүмкін.

Діни ортада фикһ егжей-тегжейлі дәлелдерден алынып анықталған үкімдерге сараптаманың ерекше мағынасын алды. Фикһ шариғаттың белгілі бір тарихи сәтіне қатысты әр түрлі заң ғылымдарының мектептері шығарған заңдық пікірлердің көлемді жинағына жиі сілтеме жасайды. Құран ұғымы ретінде фикһ жай түсіну немесе ұғу дегенді білдіреді. Басқару мен саясат үшін *Мақасид* тәсілі фикһқа айтарлықтай үлес қо-

сады. Бұл тәсіл уақыт өте келе немесе мәнмәтіннің өзгеруімен аяқталуы мүмкін құралдар мен ескірмейтін мақсаттар арасындағы айырмашылықты ескеретіндіктен, фикһты шарифаттың тұтастығын сақтай отырып, адамдардың қарым-қатынасына қатысты түбегейлі қайта түсіндіру және тарихиландыру мүмкін және қажет болады. Біз бұл растаусыз басқару және саясаттың заманауи мәселелерін қарастыра алмаймыз. Біздің бүгінгі шындықтар туралы біліміміз өткенді кеңейтуге, жақсартуға және түзетуге тиіс.

Саясат пен басқаруды зерттеу сонымен қатар исламдық заңдардың танымал заңды теорияларын («теория») (грек тілінде: *θεωρία* «қарау», «зерттеу») мәнбілерді дәлме-дәл түрде түсіндіруге, үдерістерді талдауға, олардың дамуын болжауға және реттеуге мүмкіндік беретін көзқарастардың, пайымдаулардың, ұстанымдардың реттелген және негізделген жүйесі; зерттеу пәні туралы білім қорытылып, жүйеленетін және ұғымдар, санаттар, пайымдаулар, қорытындылар тұжырымдалатын таным деңгейі) қайта қарауды талап етеді. Әр түрлі мектептер қолданатын бірқатар тәсілдер басқару мен саясатқа сәйкес болуы мүмкін болса да, ғалымдардың алдында осы әдістерді пәннің қажеттіліктерін көрсететін тәсілдермен анықтау міндеті тұр. *Пәтуға*, яғни кеңестік пікірге (араб тілінде: *فتوى*, арабша оқылуы: «фатуа» немесе қазақша оқылуы: «пәтуа», қазақ тіліндегі мағынасы-кеңестік пікір) артықшылықтарды анықтауға, қаражатты, артықшылықтар мен ұқсастықтарға тосқауыл қоюға байланысты мазмұн мен үдерістер әр түрлі мәселелер мен шектеулерге ие мемлекеттік саясаттың қажеттіліктерінен бастау табуы керек.

Сонымен қатар, әдет-ғұрыпқа, сабақтастыққа және пайғамбардың сабаларының пікірлеріне қатысты дәстүрлік шешімдерді саясат ғылымдарының білімдері азайтуы керек. Басқаша айтқанда, бұл әдістер саясат пен басқаруға ықпал ететін тәсілдермен анықталуы және қолданылуы керек. Бірқатар фикһ қағидалары исламдағы мемлекеттік саясатты зерттеуге жарамсыз деп танылуы керек. Бөлшектелген және оқшауланған дәлелдер негізінде нақты шешімдерді немесе мақсаттарды қолдауды жұмылдыру, олардың қаншалықты көп екендігіне және бастапқы көздерден немесе фикһтен шыққанына қарамастан, қоршаған ортаның мәнмәтінін және өзара тәуелділігін барабар түсінбей, нәтижелерге деген сенімділікке әкелуі мүмкін емес, мұндай шешімдер орындалуы немесе мақсатқа жетуі

керек. Бұл классикалық *Мақасид* тәсілінің негізінде жатқан жалқыдан жалпыға қарай тексеру әдіске байланысты сенімділікке күмән келтіреді.

Сол сияқты исламдағы қоғамдық саясатта жою қағидасын қабылдамауы мүмкін. Бір аятты немесе бірнешеуін жою дегеніміз – олардың сөзбе-сөз мағынасы кейінгі аяттардың мағынасына қайшы келетіндігінен оларды жою. Алайда, түсіндірудегі келіспеушіліктер мәнмәтіндік ерекшеліктерге, сондай-ақ ғалымның немесе заңгерлердің зияткерлік шектеулеріне байланысты болуы мүмкін. Мемлекеттік саясат мақсатында бастапқы дереккөздерді зерттеу барлық өлеңдерді және көптеген өлеңдер тікелей және жанама түрде сілтеме жасайтын кең әлемді толық қарастыруды талап етеді.

Қоғамдық саясаттағы *Мақасид* тәсілі Заң шығарушының (мәселеге қатысты) үнсіздігі туралы түсінікті одан әрі жоққа шығарады. Үнсіздік фикһте оңай айтылады, егер шарифаттың көп бөлігі *Айят әл-Ахкам* (араб тілінде: آية الأحكام) ретінде жіктелмесе, еленбейді және бастапқы көздер толығымен сілтеме жасайтын ашылмаған білім кеңістігімен байланысты болады.

Бастапқы материалды барлық Құран мәтіндері мен шынайы хадистерді растайтын мазмұнмен толықтыра отырып, кеңейтілген әдіснамаларды қолданған кезде үнсіздік туралы түсініктер күшейеді. Жою сияқты, үнсіздік бекіту уақыт пен орынға, сондай-ақ ғалымның тәжірибесіне байланысты. Білім жағдайының күрделене түсуі дәстүрлі фикһтың тағы бір сипаттамасына назар аударады, бұл қоғамдық саясаттағы *Мақасид* тәсілін қайта қарауға мәжбүр болады, яғни ұжымдық және тәртіптік сараптамадан айырмашылығы жеке заңгерлерге арқа сүйеу. Гносеологиялық («гносеология») (грек тілінен шыққан: γνώσις – «білім»; λόγος – «сөз», «пайымдау», «ілім») немесе таным теориясы – танымдық әрекет үдерісіндегі жеке тұлға мен нысанның арақатынасын, білімнің өзара байланысын зерттейтін пәлсапа саласы және шындыққа, адамның дүниені тану мүмкіндігі, білімнің ақиқат пен сенімділік өлшемшарттары), яғни танымдық қауымдастықтарды, сондай-ақ білімді және мүдделі тараптарды тартудың маңыздылығы саясаттағы белгісіздікті айтарлықтай төмендетуге арналған. Ашық және ашылмаған сөздің біздің заманымыздың қиындықтарына төзуге болатын жаңа және пайдалы білім-

дерді қалай біріктіретіні туралы түсінігімізбен бөліскенде ғана үлкен сенімділік мүмкін болады.

Бірнеше заманауи ғалымдар осы әдіснамалық мәселелерді шешуге немесе жеңуге тырысты. Тарик Рамадан мен Джассер Ауда әртүрлі екпін ұсынады. Рамадан Інжіл дерек көздерін біздің ғалам туралы білімімізбен толықтыруы керек дейді. *Усуль әл-фиқһ* қайнар көздері исламның әдептік анықтамаларына негізделуі керек жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдар туралы бүкіл адамзаттық білімді біріктіруі керек. Мұның орын алуы үшін ислам ғұламалары мен құқықтанушылары міндетті түрде басқа салалардың мамандарымен байланысқа шығулары керек. Ал соңғысы ислам әдептігін іздеуде тең немесе тіпті жоғары тұруы керек. Біраз еңбегіне қарамастан, бұл мәселелік ұсыныс болып тұр. Ең бастысы – олар қаншалықты даулы болса да адамдарды көтеру және теңестіру емес, керсінше, ойлар мен дәлелдер көздерімен байланысты билік деңгейлерін олар шарифат мақсаттарын білдіретіндей, нығайтатындай және жаңадан өндіретіндей өзгертуінде болып табылады. Бұл аянды және ғаламды Рамадан және басқалар ұсынғандай екі кітап ретінде қарастыруды емес, оларды Құран талап еткендей екі оқуды қажет ететін бір кітап ретінде қарастыруды білдіреді.

Жүйелік тәсілді қолдана отырып, Джассер Ауда Ислам құқығының пәлсапасы ретінде *Мақасидты* ұсынады. Ол жүйелердің бес таңдамалы ерекшеліктерін ескере отырып, тиянақтылықты, тұтастықты, ашықтықты, көп өлшемділікті және мақсаттылықты ескере отырып, Ислам құқығын өзгерту үшін сынында айтады, ұсыныстарды да береді. Оның мақсаты – классикалық теориялардағы, ислам заңдары мектептері әдебиеттеріндегі, жаңа жаңашылдық қайта түсіндірулердегі және кейінгі жаңашылдықты жақтаушылар ұсынған сындардағы дерек көздерін, тұспалдаулар мен дәлелдерді талдауға негізделген теорияны дамыту. Ақпарат көздеріне дәстүрлі заң ғылымдарының бай мұралары, мүдделер (*масалих*), ұтымды дәлелдер мен қазіргі заманғы құқықтар мағлұмдамалары, сондай-ақ исламның әр түрлі қазіргі заманғы теорияларындағы заманауи үрдістердің нәтижелері кіреді. Джассер Ауда жаратылыстану және әлеуметтік ғылымдарды біріктіруді талап етеді, онсыз ол ислам құқығы ескіреді деген пікір айтады. Дегенмен, оның басты мәселесі ғалам туралы білімді енгізуге емес, керсінше *усуль* теориясын

сынауға және өзгертуға байланысты. Басқару және саясаттанушы ғалымдар дәстүрлі түрде қолайлы *Мақасид* әдісін жасау және қолдану туралы түсінікті болғандықтан, фикһ пен *сияса шар`иа* шеңберінен шығуға ұмтылуы керек. Мұндай тәсіл барлық ашылған және ашылмаған білімдерге кез-келген саясат саласындағы, оның ішінде Тарик Рамадан мен Джассер Ауданың жұмыстарында ұсынылған мазмұндық және жосықты мәселелерге қатысты басшылықты түсінуге негізделуі мүмкін. Мақсат – мемлекеттік саясатқа негізделген үлес қоса алатын нысанды және мақсатты тәсілді дамыту. Барлық анықталған және ашылмаған білімдерден өтуге мүмкіндік беретін фикһты кеңейту арқылы саясатқа бағытталған *Мақасидтық* көзқарас шешім қабылдаушылардың шектерін көбейте алады, сонымен бірге бастапқы көздерден алынғанның шынымен де мақсатқа жетуіне үлкен сенімділік береді. Бұл амбицияның көпсалалы сипаты фикһқа Шарифаттың біртұтас анықтамасынан сыни және соған қарамастан сенімді түсініктер енгізуге мүмкіндік бермейтін үстірт шекаралардан бас тартуды талап етеді.

Басқару мен мемлекеттік саясатты жазба дерек көздерінен іздеу бойынша негізгі, дәйекті және заманауи жұмыстың толықтай дерлік болмауы ислам ғылымында басқару бостығын ашты. Дәстүрлі көзқарастарды ұсынатын *Мақасид* ғалымдарының жақсы дамыған баламасы болмаған кезде, бұл тәсілді қажетті интро-спекуляциялық немесе қажетті білім деңгейінсіз бірқатар әлеуметтік мәселелерге бейімдеу қажет болады. Көне құқықтық қаулысы сынсыз импорты үшін өте қолайлы болғанымен, бұл тәсіл (қазіргі түрінде) мемлекеттік саясатқа сенімді көзқарастан алыс және исламның мәнін толық көрсетпейді.

Шарифатты жаңадан зерттеу қажет: билік пен басқа адами үрдістер, шешім қабылдау құрылымдары, мемлекет пен құндылықтардың рөлі, соның ішінде есеп беру, адалдық және ашықтық, құқықтар мен бостандықтардың табиғатын жақсы түсінуге бағытталған. Бұл міндетті түрде өткен және қазіргі кездегі көптеген көрнекті ғалымдардың қол жеткізген жетістіктеріне сүйенеді, бірақ, ең бастысы, бастапқы көздерден алынған білім байлығына сүйенеді.

Бесінші тарау

Адам құқықтары басқарудағы *мақасидтің* байланыстырушы материалы ретінде

Шариғат туралы жазылған және ол жөнінде білім беретін көптеген нәрселер адам құқықтары мәселесіне барабар қатысы жоқ. Бұл тарауда дәстүрлі мекеменің осы мәселе бойынша нақты мәлімдеме жасаудан немесе байырғы тәсілді дамытудан бас тартуының негізгі себептері қарастырылады; адам құқықтары жөніндегі ғаламдық құралдарға үстірт еліктеуде көрінген шындық. Керісінше, исламдағы мемлекеттік саясатқа *Мақасид* көзқарасы адам құқықтарын орталықтандырады. *Мақасид* ғалымдарының жұмысын төрт жолмен жіктеуге болады, оның ішінде:

- (1) бірте-бірте дамулы;
- (2) іргелі;
- (3) пайыздарға негізделген; және
- (4) толықтырушы.

Алайда, бұл күш байырғы теорияны құру және адам құқығын шариғаттағы көңілді және бөлек санат ретінде тану қажеттілігін жоймайды.

Мұсылман ғұламалары адам құқықтарына байланысты шын мәніндегі зияткерлік жобадан батыстың зайырлы жүйелерінің нәтижелерін қабылдауы немесе деспоттық режимдер жағдайындағы қуғын-сүргіндерден қорқуынан алшақтап кетті. Бұл тарауда адам құқықтарын сөзсіз алға жылжытуға қатысты айқын дүдәмалдықтың төрт негізгі себебі келтірілген, оның ішінде: құдайдың адам құқықтарына зайырлы көзқараспен және олар заңды түрде бағынатынмен қатар қойылуы; заманауи және «шетелдік» арнайы сөздер жинағын қолданудан бас тарту; қабылданған әлеуметтік нәтижелерге байланысты батыстың ықтиярлы құқықтар мен байланысты бостандықтардан бас тарту; көптеген ислам ғалымдары мен құқықтанушылары өмір сүретін күшке сүйенген басымдық қарсы тұратын әлеуметтік тәртіпті алға жылжытудан қорқу.

Саяси қысым, және, мүмкін, адам құқықтарының жалпыға ортақ жүйесімен ортақ тіл табуға деген ұмтылыс, Адам құқықтарының жал-

пыға бірдей мағлұмдамасының (1948-ші жыл) исламдық нұсқаларын жасауға немесе мақұлдауға бағытталған әр түрлі күш-жігерге әкелді. Міндетті емес болса да, екі маңызды халықаралық құжат 1981-ші жылы жарияланған Адам құқықтарының жалпыға бірдей исламдық мағлұмдамасы (UIDHR) және 1990-шы жылы жарияланған Исламдағы адам құқықтары туралы Каир мағлұмдамасы (CDHRI) болып табылады. Зайырлы ұқсастықтарда, ислам нұсқаларында өмірге құқықтар, бостандық, теңдік, әділеттілік, әділ сот, азаптаудан қорғау, баспана, сондай-ақ сенім, сөз бостандығы, қауымдастық, ұтқырлық және т.б. құқықтары бар. Осы жобаларға қатысқан ғалымдар Шариғат осы құралдардың жалғыз көзі болып белгілі бір ескертпелер үшін сілтеме болды. Шариғат туралы жалпыға бірдей сілтеме, алайда, көбінесе құқықтарды алға жылжытудан гөрі, оларды шектеуге мүмкіндік береді.

Шынында да, исламдық жарналар өздерінің зайырлы әріптестерінің беделіне ие болмады және шариғаттың табиғатын, икемділігі мен серпінін құрметтемеді. Тарихтың белгілі бір кезеңінде адамзаттың күшжігері нәтижесінде пайда болған кез-келген құрал оны құрған қауымдастықтардың нақты қажеттіліктеріне, қорқыныштары мен тілектеріне жауап береді. UDHR-ге немесе кез-келген басқа халықаралық адам құқығына заңға бөлшектелген исламдық ұғымдар енгізу арқылы имитация жасау тиімсіз болып қана қойған жоқ, ол мүдделі тараптарды шынайы исламдық баламаларды әзірлеуге аландатты. UIDHR және CDHRI жағдайларында өндіріс үдерістеріндегі саяси қысымдар мен діни көзқарастар адам құқығының дәлме-дәл шектелуіне әкеліп соқтырды, бұл шариғаттың байлығы мен оның адам қажеттіліктеріне жауап беруін көрсетпейді. Бұл, сайып келгенде, олардың кейінгі сенімді беделінің болмауынан көрінеді.

Мақасид әдебиеті құқықтар мен бостандықтарды төрт негізгі тәсілмен қарастырды. Біріншісі тым ішінара, өйткені ол белгілі бір адам құқығын білдіретін немесе оларды қамтитын дін мен ар-намысты сақтау мақсаттарын дамыту түрінде болады. Екінші ағым адам құқықтары негізгі құқықтар мен бостандықтар бұзылған жағдайда сақталмайтын маңызды ислам қағидаттарының негізін құрайды деп мәлімдейді. Бұл түсінік құқықтар мен бостандықтардың мәтіндерде тікелей көрсетілмегенімен, шариғаттың қағидалары мен бұйрықтарында айқын көрініс табуын талап

етеді. Үшінші ағым барлық *Мақасидті* ажырамас құқықтарға айналдыру арқылы адам құқықтарына қызығушылыққа негізделген көзқарасты қолданады, сол арқылы барлық заманауи ұғымдарды дәстүрлі *Мақасид* жіктеуіне қосады. Ақырында, төртінші ағым құқықтар мен бостандықтарды қоса, *Мақасид* негіздеріне қосымша өлшемдер қосу керек дейді.

Жергілікті теорияның басталуы исламдағы адам құқығы Құранның илаһи билігінен туындайтынын мойындауды талап етеді. Исламдық тәсілді әзірлеу үшін қол жетімді білімдерді ішінара Құран Кәрімдегі әдеп ахуалына қатысты жүргізілген талдаулардан және ішінара қазып алынуға тиісті бастапқы мәтіндерден табуға болады. Бірақ саясат талдаушылары бұл әрекетті бастамас бұрын да өте маңызды Құран тұжырымдамасын, атап айтқанда, *худудты* қайтарып алуы керек. Дәстүрлі фикһта бұл ұғымды дұрыс пайдаланбағанына қарамастан, *худуд* шарифаттың негізгі құқықтар үшін жеке санаттың айқын жасалымын білдіреді. *Хад* (*худуд*, араб тілінде: الحدود) – бұл жеке адам немесе топ Құдайдың заңын бұзатын және өмірдің тепе-теңдігін сақтайтын шегі. *Худуд* тоғыз Құран аятында он төрт рет айтылған. Әр ескертулерде тұжырымдаманың адам және әсіресе әйелдер құқықтарын ілгерілетуге бағытталғандығы анық.

Әдетте, Құранның адам құқықтары туралы тұжырымдамасын күрделі әлеуметтік міндеттемелер жүйесіне негізделген әдептік тауарлармен қамтамасыз ету деп түсінуге болады. Құрандық көзқарастың жеке адамдарға немесе ірі әлеуметтік бөліктерге қатысты мақсаты немесе *Мақасидтері* ең төменгі шекті мәнді белгілей отырып, барынша көп қамтамасыз етуге кепілдік беру болып табылады. Бостандықты ең маңызды құндылық ретінде санайтын зайырлы адам құқықтары нұсқасынан айырмашылығы, ислам жолдауы бостандықты адам құқығына қажетті, бірақ жеткіліксіз үлес ретінде қабылдайтын адамның қадір-қасиетінің маңыздылығына баса назар аударады. Адам құқығы әр сенуші адамның өзімен жақын туыстыққа ие немесе өз білімі, қабілеті мен қорларына сүйене отырып қолдау көрсетуге міндетті басқа адамдардың қадір-қасиетін қорғау жөніндегі іс-әрекеттерін негіздейді. Исламдық көзқарас сенімнің адамгершілік үзілді-кесілді бұйрықтарына негізделген, соның ішінде осы өмірде де, келесісінде де Құдай алдындағы есеп беру сұрағында. Әрбір ар-ұжданға жеке-жеке қолданыла алатын заңды

бекіту тек Құдайдың құдіретін қабылдайтын діни жүйенің шеңберінде және оның әрбір адамға өмірінде берген нығметтеріне сәйкес соттаудың тежелмеген қабілетінде ғана мүмкін болады. Мұндай талдау қоғамдық және мемлекеттік деңгейде құқықтарды қамтамасыз етуді қамтитын кеңейтілді.

Исламдық адам құқығы ілімі діни әдептілікке негізделген және осы негіздер бойынша зайырлылыққа қарағанда тартысты болмауы керек. Исламды қабылдау осы құқық қорғау тәсілін ұсыну арқылы қажет болуы мүмкін, бірақ қабылдаушы тарапынан бұл міндетті емес. Құран Кәрімде және мұсылмандар үшін жақсылық пен әдептілікті қамтамасыз ететін шектеулі аят жоқ. Шынында да, сену бостандығы исламның негізгі ұстанымы болып табылады және құқықтарды қамтамасыз етудің шарты емес. Ислам діндарларды басқаларға кемсітусіз толық құқықпен қамтамасыз етуге міндеттейді. Шарифат тұрғысынан алғанда, әмбебаптық барлық сұраныстарға қарамастан барлық жаратылыстарға әдептік игіліктерді қамтамасыз етуде болады.

Алтыншы тарау

Исламдағы басқару әдептілігі және мемлекеттік саясат

Исламдағы мемлекеттік саясат жан-жақты және күрделі әдеппен басқарылады. Шарифат пайда мен зиянды айқындау тек жеке мүддеге немесе оның жоғары мақсаттарының орындалуына қиянат жасайтын критерийлерге тәуелді бола алмайтындығын мойындауға мәжбүр етеді. *Тәухид* (Құдай мен дүниетанымның, ақиқаттың, кеңістіктің, уақыттың, тағдырдың бірлігі) ұғымы исламдық әдептік жүйенің негізгі өзегі болып табылады, өйткені ол барлық жаратылыстар және Жаратушы арасындағы күрделі байланысты қамтиды. *Мақасид* ғалымдары пайда мен зиян мәселелерімен айналысуға тырысқанымен, олардың үлесі шарифаттың кеңдігі мен тереңдігімен емес, тәртіп шеңберімен шектелді. Нәтижесінде мұндай жарналардың әдептік параметрлері («*параметр*» (ежелгі грек тілінен *παράμετρος* – «өлшеу»); мұндағы *παρά*: «жақын», «екінші дәрежедегі», «көмекші», «бағыныңқы» және *μέτρον*: «өлшеу») – нысанның

немесе жүйенің қасиеті немесе өлшенетін көрсеткіші) әдетте мұсылмандармен, оның үстіне белгілі бір географиялық орналасу шеңберіндегі мұсылмандарға ғана қатысты болады. Осыған байланысты көптеген ислам ғалымдары үшін пайда мен зиянды талқылау кезінде жиі кездесетін сілтеме болып табылатын үммет (қауым) ұғымын қайта қарау өте маңызды. Жалпыға ортақ ұстанымнан айырмашылығы, үммет ұғымы кең қолданыста және шариғат аясындағы адамдармен ғана шектелмейді. Шынында да, мемлекеттік саясат пен басқарудағы ислам әдептілігі міндетті түрде исламдық заң ғылымының қазіргі уақытқа дейін жақсы жағын сипаттаған антропоцентризмнің («антропоцентризм» (ежелгі грек тілінен ἄνθρωπος – адам және латын тілінен centrum – орталық) – пәлсапалық дүниетаным, оған сәйкес адам Әлемнің назары және дүниеде болып жатқан барлық оқиғалардың мақсаты) шеңберінен шығуы керек.

Әдепті талқылаудағы даналықтың бастауы *тәухид* («*тәухид*») (араб тілінде: التوحيد – «бірқұдайшылық», «бірқұдайшылық») – Аллаһтың бірегейлігі мен бірлігі туралы исламдық ақиқат делініп танылатын діни қағида. *Тәухид* – Исламның негізгі, негізгі қағидаларының бірі, ол ең алдымен көпқұдайшылықты (ширк (араб тілінде: شرك, яғни «пұтқа табынушылық», «көпқұдайшылық») теріске шығаруды білдіреді – сөзбе-сөз: Аллаһ Тағалаға жолдастарды (теңдік) беру немесе Аллаһ Тағаладан басқа біреуге немесе басқаға құлшылық ету; көбінесе көпқұдайшылық деп аударылады. Күпірліктің (Күпірлік (араб тілінде: كفر – «имансыздық»), «жасыру») – Исламдағы ең қорқынышты күнә – имансыздықты білдіретін арнайы сөз. Күпірлікке түскен адамды кәпір, яғни алдамшы дейді) салдары және негізгі көріністерінің бірі. Мұсылман сенімі бойынша бұл әрекетті істеген адам тәубе етпесе, мұның күнә екенін білген соң, Аллаһ Тағала ешқашан кешірмейтін ең үлкен күнә) «Аллаһ Тағаладан басқа тәңір жоқ» біржолата тұжырымдалған жеке қорытындысында көрсетілген. «*Тәухид*» сөзі уаххада етістігінен шыққан, «бір нәрсені бір ету», «бір нәрсені бір деп санау» дегенді білдіреді) немесе біріктірудің пәлсапалық қағидасы болып табылады. *Тәухид* – шариғат пәлсапасының негізгі қағидасы. Құрандағы біріктірілген болуы керек нәрсені үзбеу туралы бұйрық (*Әл-Бақара*: 27; *Әр-Рад*: 25) тәухидтың икемділігін, теңдігі мен кеңдігін білдіреді. Дәл осы ақылақтық қағидат басқару мен саясатты екінің бірін қалау мәселесін алдында қояды, оны тек бастапқы көздерде ұсынылған тәжірибелік әдеп арқылы шешуге болады, оны әр

дәуірдің сенімді ғалымдары шығарып, тұжырымдауы керек, олар міндетті түрде ашық және ашылмаған сөзде берік негізге ие. Алайда, бұл өте қиын міндет, өйткені олардың арасындағы қатынастарды айтпағанда, бүкіл жаратылыстың ауқымын, күрделілігі мен өзара тәуелділігін бағалау мүмкін емес. Біздің біліміміз жетіспейтін нәрселер адамдарға зиянды мейлінше азайту үшін Құдайдың алдын ала көре білетіндігімен бекітілген сенім мен қағидаларға жол беруі керек.

Осыдан кейін табиғи түрде *тәухид* қағидасы мен іс-тәжірибесі исламдағы саясат пен басқару үшін нені білдіреді деген сұрақ туындайды. Басында оның нені білдірмейтінін анықтайық. Бұл ғаламдық *халифат* дегенді білдірмейді. Құран Кәрімде, Сүннетте немесе ерте исламдық ережелерде бұл феноменальды талапты қолдау туралы нақты немесе тұспал келтірілген жоқ. *Тәухид* тың маңызды мақсаттарының бірі – бұл біртұтас және мақсатты тұтастықты құрайтын әртүрлілікті тану және құрметтеу. Бұл әлемдегі белгілі саяси бірліктердің өмірін бояп, қалыптастыратын басқару жүйелерінен кем емес. Пайда мен зиянның сәйкесінше анықтаушысы осы өзін-өзі анықтау қағидасын мойындауы керек.

Дәстүрлі *Мақасид* әдебиеті шеңберінде пайда мен зиян туралы мәселе маңызды орынды алады. Дәстүрлі ғалымдар негізінен *Мақасид* қолдануды пайдаға жету және/немесе зиянның алдын алу ретінде ұсынды. Осылайша, артықшылықтарға қол жеткізу үшін дінді, өмірді, ақыл-ойды, ұрпақты, байлық пен қадір-қасиетті сақтауға ықпал ететін шешімдер қабылдануы керек. Шындығында, осы алты мақсат қоғамдық мүдделермен мағынасы ұқсас сөз болып табылады және оларды әртүрлі тәсілдер мен құралдар арқылы жүзеге асыруды *сияса шару'а* (араб тілінде: سياسة الشريعة) немесе шарифатқа бағытталған саясат деп атайды. Іс жүзінде зиянды баламаларды (*дурр халис*, араб тілінде: الدرر الخالص) жүзеге асыру сирек кездесетіні сияқты, қоғамдық мәселеге таза пайдалы шешімдерді (*наф халис*, араб тілінде: ناف خالص) табу да сирек кездеседі. Саяси баламалардың көпшілігі бір жерде жатыр және айқын айырмашылықтар мүмкін болмауы да мүмкін. Сондықтан заңгерлер пайда мен зиян арасындағы тепе-теңдікті анықтау тәсілдерін жасады. Әдетте, олар бізге басқару және саясаттық шешімдер үшін тиісті шекараларды қалай белгілеу керектігін айтпайды. Ол үшін біз үммет ұғымын қарастыруымыз керек.

Пайда мен зиянды анықтамас бұрын да, кімнің пайдасы мен зияны есептелетінін анықтау керек. *Taḥiḍ* пәлсапасы барлық тіршіліктің қасиетті болып саналуын қамтамасыз етеді, бұл кімнің мүдделерін ескеретінін, ал кімнің мүдделерін шешетінін анықтайды. Оның үстіне исламдағы басқару және мемлекеттік саясат тек адамдарды ғана қарастыра ма? Қайсыларын? Немесе кең алаңдаушылыққа негіз бар ма? Шарифат қазіргі ұрпақтарға ғана қатысты ма, жоқ әлде болашақ ұрпақтарға қатысты әдептік өлшемдері бар ма? Кімнің кіріп-шықпағанын анықтау біздің үмметтің негізгі тұжырымдамасын түсінуімізге байланысты. Жалпы алғанда үммет – бұл қауым. Бұл көбінесе өткен, қазіргі және болашақтағы әлемдік мұсылман қауымдастығына сілтеме жасау үшін қолданылады. Алайда, көптеген заңгерлер мен ғалымдар өздерінің мәлімдемелерін белгілі бір географиялық аймақта мұсылмандармен шектейді. Бұл діни құқықты қолдану үшін орынды болуы мүмкін, бірақ басқару үшін қанағаттанарлық емес, мұнда тек әртүрлілік ережелері ғана емес, сонымен бірге негізгі алаңдаушылық қоғамдық мүдделермен байланысты. Шарифат бұл мәселені тағы үш маңызды түсінікке жүгіне шешеді. Біріншісі сенушілер қауымына, барлық сенушілерге байланысты. Екіншісі саяси және географиялық тұрғыдан байланысты және сенімге қарамастан, жалпы құндылықтар мен қажеттіліктерді бөлетін қауымдастықтарға қатысты. Үшіншісі, ұғымды басқа тіршілік иелеріне қатысты қолдануға байланысты.

Құран Кәрімде жасалған әдептік жүйе жан-жақты және бұл Құдайдың барлық жаратылыстары үшін қамтылған. Бұл адамдарға, егер-абыройға болмаса – қорғаныс пен қорқынышқа лайықты барлық жаратылыстың рухани өлшемдерін елестетуге шақырады. Құран бұған табандылықпен және Адам ата ұрпақтарына құрметпен қарайды, дегенмен оларды өмірдің керемет желісіне қосады. Бұл шындықты тек мұсылман ретінде ғана емес, адам ретінде де түсіне алмауымыз біздің ұжымдық болашағымыз үшін сығырлық және қауіпті көзқарасқа әкелді.

Адамзат адамдарға қарағанда әлдеқайда тәуелді. Осыған байланысты, заң ғылымының көп бөлігінің үстірт болуы міндетті түрде заңгерлер мен ғалымдардың үстірт зердесіне тәуелді емес, керісінше, олардың діни ғылымға алдын-ала бағдарламаланған көзқарасы әдептік мәселелерді кеңірек және күрделі әлеуметтік істерге толықтырушы етіп жасады. Сон-

дай-ақ, бұл біздің ұжымдық өмірімізді жақсарту үшін қол жетімді Құранда ұсынылған балама тәсілдер мен әңгімелерді іздеуге кедергі келтірді. *Мақасид* әдебиеті бұл келеңсіз жағдайды жоюға тырысады, бірақ негізгі фикһ үшін шеткері болып қала береді. Ол батыл ұстанымға ие болса да, ол өзін-өзі бақылаумен айналысқысы келмейді, жан-жақты әдепті толық зерттеп, өз тұжырымдарын бүкіл әлемге сенімді түрде жариялағысы келмейді.

Жетінші тарау

Исламдағы мемлекеттік саясаттың түрлену және жаңару үдерісі ретінде

Бұл тарау шарифат өзінің пайда болуынан бастап әлеуметтік әділеттілікке қол жеткізуге арналған, бұл адамның қадір-қасиетінің негізгі қағидатына сәйкес қоғамдағы мүмкіндіктер, байлықтар мен артықшылықтарды тең бөлу деп түсінеді. Бұл Құрандағы билік пен тақуалық арасындағы байланысты талқылаудан басталады, олардың арасындағы айырмашылық Құран әдептігін енгізу мен қолдану ұжымдық жауапкершілік бола тұрып, исламдық саяси көшбасшылықты немесе мемлекеттілікті білдірмейді. Арабияға ислам дінінің ену тарихы әлеуметтік өзгертулердың кешенді үдерісінің кезеңдері мен табиғаты туралы бай және егжей-тегжейлі баяндаманы ұсынады. Осы үдерістің нәтижесінде мұсылмандық биліктің басым болуын өзіндік мақсат, демек, мемлекеттілікке сөзсіз ұмтылу ретінде түсінуге болмайды, керісінше исламның жергілікті жеке тұлғалар үшін тартымдылығы және оның заманның әлеуметтік мәселелерін шешуде пайдалылығының салдары ретінде түсіну керек. Бұл хабарламаны ерте қабылдаушылар діннің көп бөлігі, Ислам діні, басым жағдайларды ескере отырып, әділеттілікке қол жеткізу мақсатында шарифаттың уақытпен шектелген жасалымы мен көрінісі екенін түсінді.

Құранды оқығаннан кейін жасайтын ең таңқаларлық тұжырымдардың бірі – саяси билік пен тақуалықты немесе жалпы әдептік мінез-құлықты нақты ажырату. Құдай Өзі қалаған адамға еркек пе әйелме, бай ма кедей ме, жақсы ма жаман ба, сенуші ме бүлікші ме және жергілікті бол-

сын шетелдік болсын, күш береді. Мұның басқару, мемлекеттік саясат және исламдағы азаматтық қатынастар үшін маңызы зор. Негізінен, бұл шарифатта басшылыққа алынған тұлғалар басқару жүйесінде немесе азаматтық қоғамда орналасуы мүмкін екенін көрсетеді. Тұлғалардың тұрған орны тәсілдерді және жауапкершіліктің сипаты мен дәрежесін анықтайтын шығар. Билік пен тақуалықтың осылай бөлінуі сонымен қатар үкіметтің немесе оның басшылығының болжамды діни бірлестігіне қарамастан әдептік емес әрекеттерді жеңілдетуге қызмет ететін институттардың маңыздылығын көрсетеді.

Дінді сақтау (Ислам діні ретінде) алты маңызды *Мақасидтер* ішіндегі ең көрнекті болып табылады. Кез келген тарихи сәтте Шарифаттың барлық басқа мақсаттары осы жоғары мақсатпен қоршалуы керек. Басқаша айтқанда, өмірді, ұрпақты, ақыл-ойды, қадір-қасиетті және байлықты баяндау тұжырымдамасы түсіндіріліп, басымдыққа ие дін тұжырымдамасымен реттеледі. Бұл дегеніміз, әлеуметтік өзгерту мен әділетсіздікті жою біздің *діни* түсінігіміз бен тәжірибемізге тікелей байланысты.

Әдетте, ислам *ибадат* (араб тілінде: *يعبد*) немесе рәсімдер мен берілгендікпен, *муәмәләт* («*муәмәләт*») (араб тілінде: *معاملات*, сөзбе-сөз «мәмілелер») және ислам заң ғылымының немесе фикһтың бір бөлігі болып табылады. Дереккөздер муәмәләтқа исламдық «сауда-саттық мәмілені реттейтін жарлықтар» және оған Маджалалла Әл-Ахкам Әл-Адлия (араб тілінде: *ماجاملات ماجاملات*) кіретіні туралы келіседі), яғни дүниелік қатынастардан тұрады. Дінді сақтау екі негізгі әрекетті қамтиды. Біріншісі – негізгі ғибадаттарды және оларға тәуелді нәрселерді сыбайластық пен жаңалықтардан сақтау. Алладан басқа құдай жоқ екеніне куәлік беру, намаз оқу, ораза ұстау, зекет беру және қажылық жасау барлық уақытта азды-көпті өзгеріссіз қалады. Екіншісі - біздің іс-әрекеттеріміз исламның негізгі құндылықтарымен, оның ішінде мейірімділік, әділеттілік, әділдік, даналық және әл-ауқат жеке адам, қауымдастық және ұлт деңгейлерімен анықталатындай етіп, тиісті ережелерді игеру және жинақтау арқылы Құранда баяндалған міндеттерді іске асыру.

Бұл күресті қолдау үшін қажетті басшылық Мұхаммед Пайғамбардың (с.ғ.с.) қиямет күні адамдар өздерінің өмірлерін қандай шаруада өткізгендерін, қандай себептермен әрекет еткендерін, өздерінің дәулеттерін

қай көзден алдығын, ресурстарды және өз денелерін қалай пайдаланғандарын түсіндірулеріне тура келетіндігін тәждид немесе динді жаңарту бұйрығы туралы ескертуінде айтылған (Өт-Тирмизи, Сунан, (араб тілінде: كتاب صفة القيامة) 'Китаб сифат әл-Қияма, 1-ші баб).

Әрбір маңызды тарихи дәуір үшін исламның интенсивті және ауқымды өлшемдерін өзекті және нақты әлеуметтік іс-әрекетке айналдыру қажеттілігі туындайды. Біздің заманауи әлемде бұл үшін жаңа фикһ, яғни *фиқһ уади* немесе тәжірибелік фикһ қажет. Аян сөз және оның тарихи маңыздылығы туралы білімді ең көп жағдайда теориялық түсінік немесе *фиқһ назари* деп санауға болады, бұл қазіргі кезде заңгерлер мен ғалымдар жеткізген көп нәрсені құрайды. Сол сияқты сезімтал және тәжірибелік әлемді білу үшін шындықты түсіну немесе *фиқһ әл-уади* (араб тілінде: فقه الوادي) деп санауға болады. Алайда, өзгерту мен жаңару екеуінің де бірігуді қажет етеді, бұл тәжірибелік немесе шындыққа негізделген түсінікті немесе әр түрлі жағдайда қолайлы қосымшаларды қолдануға мүмкіндік беретін фикһты ұсынады.

Исламның алғашқы тарихы – жаңадан пайда болған мұсылман қауымы бұл ерлікті қалай жүзеге асырғанының және нәтижесінде бірнеше басқа әділетсіздіктерден басқа, белгілі бір адамдар мен топтарға құқықсыз және қысым көрсеткен саяси жүйені өзгерте алғанының жарқын мысалы. Осы алғашқы тарихтан алуға болатын сабақтардың қатарына келесілерді жатқызуға болады:

- (1) шындық, түсінікті, қисынды және пайдалы хабарламаның маңыздылығы;
- (2) еңбек сіңірген, мықты және берілген, бірақ әмірлі емес көшбасшылық;
- (3) қарапайым халықтың, дегдар мен мүгедектердің ықтимал жарналарын төмендетуден сақ болу;
- (4) экономикалық мәселелер мен қысымдардың әсеріне мұқият назар аудару;
- (5) бейбітшілікке басымдық беру және плюрализмді құрметтеу;
- (6) қарулы қорғанысты тек соңғы және өте шектеулі шара ретінде қабылдау.

Исламдағы мемлекеттік саясат – бұл ең алдымен өзгерту мен жаңару әрекеті. Құдайдың схемасында саяси билік пен тақуалықтың бөлінуі зиянды нәрседен бас тартып, пайдалы нәрсені ұсынуға және қорғауға дайын адамдар мен топтардың пайда болуын ынталандыруға арналған. Бұл сонымен бірге осы шындықты төмендететін институттар құру қажеттілігі туралы хабардар етеді. Ислам – сенім мен іс-әрекет діні. Әр ғасырдың өтуі Аяндағы сөзді заманауи жағдайларға байланысты түсіндіру мәселесін шешуге лайықты білімі мен қабілеті бар көрнекті адамдар мен топтарды қажет етеді. Діннің жаңаруынан туындаған нұсқаулар адамдарға уақыт пен кеңістіктің қиындықтарын табысты басқаруға көмектесуге арналған. Исламның алғашқы тарихы бұл тұрғыда өте тағылымды. Өзінің жан-жақты әлеуметтік, экономикалық және саяси өзгертулерімен жаңа жолдаудың қабылдануы бұрын-соңды болмаған оқиғаларға алып келді.

Автор

БАСМА И. ӘБДЕЛҒАФАР – *Мақасид* институтының вице- президенті және қоғамдық саясат кафедрасының доценті. Ол саясат, басқару және мұсылман істері бойынша халықаралық кеңесші, Катар қорындағы «Ислам шеберлері бағдарламасының қоғамдық саясатының» негізін қалаушы, Канаданың Федералды үкіметінде түрлі саяси қызметтер атқарған және Канададағы АҚШ, Сингапур, Малайзия, Түркия, Мысыр және Оңтүстік Африка академиялық институттарда исламдық басқару туралы дәрістер оқыған.

ХИОИ қысқаша кітаптар топтамасы, қысқаша түрде жазылған және оқырмандарға түпнұсқаның түпкі мазмұны туралы негізгі түсінік беруге арналған институттың негізгі жарияланымдарының құнды жинақтамасы.

Бұл жұмыс мемлекеттік саясат саласын *Мақасид Әш-Шари'а* (араб тілінде: *ةعيرشلا دصاقم*, яғни шарифаттың жоғары мақсаттары) тұрғысынан шешуге тырысу арқылы исламдық ғылымдылықтағы жаңа аумақтарды кестелейді. Мемлекеттік саясат – бұл құқықтан да, саясаттан да тәуелсіз пән. Осылайша, исламдағы мемлекеттік саясат мұнда фикһтан (араб тілінде: *ةقفلا*, яғни исламдық заң ғылымынан немесе исламдық құқықтану ғылымынан) және *сияса шари'а* (араб тілінде: *ةعيرشلا ؤساييس*, яғни шарифатқа бағдарланған саясат) сапасынан ерекшеленетін кәсіпорын ретінде енгізілді.

Кітапта әдістеме, басқару, адам құқығы, әдеп, саяси билік, өзгертулер мен жаңару сияқты бірқатар маңызды тақырыптар қарастырылған. Ол *Мақасид* тәсілі исламдағы мемлекеттік саясаттың теориясы мен іс-тәжірибесі үшін қалай қажет екенін, мұсылман тарихындағы ең тұрақты басқару екінің бірін қалау мәселелерін қалай шешуге болатындығын, бірақ ең бастысы, исламның негізгі көздерінде бар білімнің байлығын қайта қарастыруға, исламдағы мемлекеттік саясатты негізгі саяси зерттеулерге қалай енгізуге болатындығын көрсетеді.

